

ЕМЕРИТАЛЬНА І ПОГРЕБАЛЬНА КАСА ДУХОВЕНСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Стаття присвячена експерименту регіонального станового пенсійного самозабезпечення – історії створення та функціонування емеритальної каси (згодом утвореної і приєднаної до неї погребальної каси) духовенства Чернігівській єпархії.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, духовенство, пенсійне забезпечення, емеритальна/поховальна каса.

Пенсійне забезпечення духовенства у дореволюційний час залишається недостатньо дослідженою темою у вітчизняній історіографії. Хоча її наукове вивчення та розкриття, бодай на регіональному рівні, безумовно, сприятиме кращому розумінню соціально-економічних процесів у тогочасному становому суспільстві, в якому доволі помітна роль належала православному духовенству.

Посідаючи специфічне місце у ранньомодерному соціумі, виконуючи відомі богослужбові, сакральні обов'язки, українське духовенство практично не було утиснене в правах у сфері господарської та навіть підприємницької діяльності. За виконання церковних потреб громада (разом та індивідуально) сплачувала парафіяльному притчу (священнику, диякону або дячку та псаломнику) натурою й грішми зазвичай на підставі укладеного і документально оформленого контракту¹. (На початку ХІХ ст. цей документ зник з юридичної церковнопарафіяльної практики; його почасті замінив документ під назвою «Одобрение» парафіян кандидатури претендента на посаду настоятеля храму чи диякона²). Притч користувався церковною (ружною) землею та угіддями, мав змогу набувати землю у власність. Нерідко священники володіли різними промислами.

Але наприкінці ХVІІІ ст. економічне становище церкви і духовенства зазнало суттєвих змін. Насамперед уряд імператриці Катерини ІІ конфіскував більшість монастирських та церковних земель. Натомість були запроваджені штати, згідно з якими духовенство отримувало з державної скарбниці назагал доволі незначну платню. Очевидно, саме відтоді від встановлення регулярних казенних дотацій духовенство було поставлене на державну службу в прямому розумінні цього визначення. На священнослужителів, крім виконання церковних потреб, покладалися обов'язки, що погано корелювалися з канонічними правилами церкви, наприклад, вести облікову документацію (метричні, сповідальні книги), видавати свідоцтва, подавати всілякі звіти, приводити до присяги чиновників, свідків, засуджених тощо. Неналежне виконання цих функцій суворо каралося імперською владою.

Одночасно духовенство отримало деякі привілеї – звільнялося від усіляких податків, рекрутської повинності (згодом від загальної військової повинності), від фізичних покарань, з'явилася можливість здобувати станову освіту в духовно-навчальних закладах (училищах, семінаріях, академіях), отримувати ордени. Склалася парадоксальна ситуація: за своїм суспільним становищем духовенство прирівнювалося до становища персонального дворянства, а за матеріальним рівнем назагал поступалося не лише дворянам, а й заможному міщанству і селянству.

Духovenство дедалі міцніше замикалося у своїх наданих державою станових

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, докторант КНУ ім. Тараса Шевченка.

правах. Перехід зі стану в стан у Російській імперії був утруднений. Природний приріст населення у середовищі духовенства був чи не найвищий у суспільстві. Родини священнослужителів зростали, а кількість парафій майже не змінювалася. В другій половині XIX ст. Св. Синод укрупнював парафії шляхом об'єднання кількох дрібних сусідніх. Так, внаслідок запровадження у січні 1876 р. нового розкладу їхня кількість у Чернігівській єпархії скоротилася на 35³, а у 1877 р. 949 священницьких місць у єпархії були розподілені між новоствореними 572 парафіями⁴. Уряд продовжував боротися з традицією, коли парафії передавалися у спадок від батька-священника до сина, а іноді й доньці в очікування майбутнього зятя. Матеріальне становище родин духовенства погіршувалося. Особливо ускладнювалася ситуація, коли священник за вислугою літ, станом здоров'я чи за проступок опинявся поза штатом. Не кращою у цьому плані була доля священницьких вдів, дітей-сиріт. У таких випадках одноразові виплати Св. Синодом, мізерна допомога єпархіальних опікунств бідним духовного звання не рятували ситуацію. Гарантованого ж державою пенсійного забезпечення для духовенства в Російській імперії не існувало.

Статут про пенсійне забезпечення, як законодавчий акт, з'явився в Російській імперії у 1827 р.⁵, але в ньому йшлося тільки про військовослужбовців та цивільних чиновників. До того ж фінансова система не справлялася з пенсійним тягарем, і реформа гальмувалася. Практичне ж і регулярне застосування цього закону, підкріплене іншими законодавчими актами, почалося лише з середини XIX ст.⁶

Великі буржуазні реформи 1860 – 70-х рр. вивели суспільство на капіталістичний рівень відносин, сприяли економічному ентузіазму, поширенню комерційної ініціативи серед людності імперії. На перший план виходили питання покращення своїх статків, добробуту, в тому числі й безбідної старості, яку багатьом могла забезпечити пенсія.

Порядок виплати державних пенсій духовенству регулювався «временними Правилами о пенсиях и пособиях священнослужителям епархиального ведомства и семействам их», затвердженими 9 травня 1866 р.⁷ Утворення відповідного пенсійного фонду відбувалося за рахунок урядового кредиту в обсязі 286 тис. руб. (через кілька років обсяг кредиту збільшувався), а також автоматичного вирахування державним казначейством 2% із платні кожного священника. Право на пенсію здобували священники, які прослужили 35 років і пішли за штат. Усі вони, незалежно від свого штатного окладу, отримували 70 руб. на рік пенсії, вдови священників – 35 руб., вдови з малолітніми, невиліковно хворими дітьми – 45 руб. на рік. Якщо за виплатою пенсій у державному пенсійному фонді для духовенства залишалися гроші, Св. Синод на свій розсуд міг призначати «единовременные пособия». Судячи зі статистики Чернігівської єпархії, вислугу в 35 років (60 – 70 років життя) мала незначна кількість священнослужителів. Зрозуміло, що такий розмір пенсії був не достатній для безбідної старості, адже, крім необхідного одягу та харчування, існувала гостріша проблема побуту духовенства – відсутність власного житла. Абсолютна більшість родин проживала в церковних (парафіяльних) будинках, і після виходу за штат, це помешкання необхідно було звільнити для штатного священника. Отоді у 1860-х рр. і з'явилася/відновилася ідея створення емеритальних кас як засобу додаткового пенсійного самозабезпечення.

Емеритура (франц. *émérite* – заслужений, у відставці) була своєрідною формою пенсійного забезпечення у дореволюційний час. Вона створювалася на місцях (губерніях/єпархіях) за ініціативою знизу, носила становий і галузевий характер (емеритальні каси – духовенства, військовослужбовців, держслужбовців, земств тощо), була комерційною, бо грошові внески членів емеритальної каси утворювали капітал, що розміщувався в різних кредитних установах, насамперед, шляхом придбання цінних паперів (облігацій). З відсотків накопичувався пенсійний капітал, з якого виплачувалися пенсії учасникам емеритальної каси, котрі виходили за штат (зі служби)⁸.

Чернігівська губернія була серед піонерів емеритури. Ідею створення емеритальної каси для духовенства Чернігівщини вперше подав архієпископ Чернігівський

і Ніжинський Філарет (Гумілевський) (1859 – 1866). У 1864 р. для опрацювання проекту майбутньої установи він утворив групу, що складалася з обов'язкових двох благочинних священників від кожного з п'ятнадцяти повітів губернії, а також інших охочих духовних осіб. Як ентузіастів, так і пропозицій щодо цієї справи не бракувало. У травні 1865 р. вироблений в Чернігові проект статуту був представлений у Святійший Синод і надрукований у місцевому духовному часопису «Черниговские епархиальные известия». Але Синод не ухвалював жодного рішення щодо ініціативи чернігівців, хоча статуту деяких інших епархій були затверджені і набули чинності. Улітку 1866 р. архієпископ Філарет помер, і справа остаточно загальмувалася. За спогадами свідків, провал справи був спричинений деякими «неудобоисполнимыми» пунктами чернігівського проекту⁹.

Наступна спроба заснувати емеритальну касу духовенства Чернігівщини належить до 1875 р. Тоді на загальноєпархіальному з'їзді духовенства був затверджений новий проект статуту. Емеритальною справою мав займатися комітет з трьох осіб (бажано зі священників Чернігова або найближчих до губернського міста парафій), яких обирали таємним голосуванням. Хто набрав найбільше голосів, автоматично ставав головою комітету. З інших двох членів комітету обирали скарбника («казначая»). Усім членам комітету призначалася однакова платня. Обов'язком комітету було правильно здійснювати діловодство, контролювати своєчасне надходження внесків, піклуватися про вигідний рух капіталу та збереження готівки, правильно визначати пенсії й акуратно їх видавати пенсіонерам. За окрему платню комітет винаймав «делопроизводителя» і «письмоводителя», що складали канцелярію. Комітет щороку подавав звіт. Діяльність комітету мала ревізуватися спеціально обраною комісією з трьох осіб чотири рази на рік – у березні, червні, серпні та грудні. Крім того, один раз на рік здійснювалася «внезапная ревизия денежных документов и сумм». Звіти комітету та ревізій подавалися на щорічний з'їзд духовенства епархії¹⁰.

Учасниками емеритальної каси на добровільних засадах могли стати штатні священнослужителі (священники, диякони) та церковнослужителі (дячки, псаломники), чиновники духовної консисторії і викладачі духовних навчальних закладів. Внески мали сплачуватися двічі на рік по п'яти розрядах. Так, по першому розряду платник вносив 15 руб. у рік, по другому – 12, по третьому – 9, по четвертому – 6, по п'ятому – 3 руб. Зрештою, накопичений капітал каси поділявся на основний і пенсійний. Основний капітал утворювали внески, і він залишався «неприкосновенным на вечное время». Пенсійний капітал складався з відсотків на основний капітал і призначався для видачі пенсій.

Перші десять років існування емеритальної каси пенсії не призначалися і не видавалися. Видача пенсій (теж двічі на рік) здійснювалася лише на одинадцятий рік тим, хто виходив на пенсію (за штат). Розмір пенсії визначався з урахуванням розряду внесків і кількості платіжних років кожного вкладника. Причому враховувалося тільки кругле число платіжних років, а саме: мінімальне – 10 років, потім 15, 20, 25, 30 і максимальна (повна) пенсія – за 35 років¹¹. Можна було сплатити внески на роки вперед, але право на пенсію здобувалося лише після вислуги визначених статутом років. Передбачався такий розмір пенсій:

Розряди	35 років руб./рік	30 років руб./рік	25 років руб./рік	20 років руб./рік	15 років руб./рік	10 років руб./рік
1	300	250	200	150	100	50
2	240	200	160	120	80	40
3	180	150	120	90	60	30
4	120	100	80	60	40	20
5	60	50	40	30	20	10

Однак Св. Синод проект статуту 1875 р. не поспішав затверджувати. В епархії щодо емеритури продовжували тривати дискусії, вносилися уточнення та поправки.

Так, право на пенсію вкладника у випадку його смерті в повному обсязі отримували вдова (до смерті чи до другого заміжжя) і діти (син – до закінчення навчання і вступу на службу або до повноліття, дочка – до заміжжя або повноліття). Якщо вкладник виходив з каси, йому поверталися усі вкладені ним кошти, але без відсотків. У випадку смерті вкладника без дружини і дітей гроші залишалися в касі. Бажаючі йти в ченці не мали права на отримання пенсії й повернення грошей, але при наявності дітей вони мали права на пенсію батька і т.д.¹² Одне слово, чим більше обдумувалися й обговорювалися умови діяльності майбутньої емеритальної каси, тим більше виникало нюансів і запитань.

Минуло кілька років, і лише у 1880 р. статут був затверджений Св. Синодом, і в Чернігівській єпархії почала свою діяльність емеритальна каса духовенства. Але невдовзі виникли перші проблеми, причому складніші, ніж удосконалення статутних формальних пунктів. Ініціатори емеритальної реформи прекрасно розуміли необхідність чіткого і точного фіскального розрахунку. Розроблялися таблиці руху капіталу, імовірного зростання вкладників і виплат пенсій на тридцять років уперед. Однак уже перший рік існування в Чернігові емеритури показав, що необхідна кількість вкладників не набирається. Передбачалося, що третина духовенства єпархії одразу вступить до каси, але бажачок виявилось лише близько десятої частини від загальної чисельності священно-церковнослужителів єпархії – 221 чол. (142 священники, 79 псаломників)¹³. (Згідно зі штатним розкладом парафій і причтів, затвердженим Св. Синодом у 1876 р., у Чернігівській єпархії налічувалося штатних місць: настоятелів церков – 572, їхніх помічників – 377, дияконських – 8, псаломників – 1117¹⁴. Усіх разом штатних місць – 2074. У 1880 р. в єпархії залишалася 71 вакансія¹⁵). Тому замість запланованих 18 тис. руб. каса поповнилася лише 225 руб.¹⁶ Тоді було вирішено звернутися до правління Чернігівського єпархіального свічкового заводу, щоб з його прибутків компенсувати нестачу грошей (17745 руб.) основного капіталу емеритальної каси на придбання цінних паперів і, зрештою, отримання необхідних та передбачених у фіскальних розрахунках відсотків для пенсійного капіталу¹⁷. Відтоді і аж до фактичного припинення діяльності Чернігівської емеритальної каси в 1917 р. єпархіальний свічковий завод щороку акуратно відраховував до каси 8 тис. руб.

Не завжди виправдовувалися і сподівання щодо прибутків від операцій з цінними паперами. Так, на початку 1880-х рр. комітет емеритальної каси духовенства Чернігівської єпархії здебільшого купував облігації «Східного займу» I, II, і III випусків як вигіднішого у порівнянні з облігаціями державного 5% займу¹⁸. На початку 1890-х рр. кредитна платоспроможність російського уряду зміцнилася. Ситуація на фінансовому ринку змінювалася так, що слід було уважно пильнувати за рухом цінних паперів, оперативніше приймати рішення, продавати одні облігації й швидко купувати інші. Комітет (три священники!) емеритальної каси, безумовно, реагував на ці зміни¹⁹. Але чи була максимально успішною ця реакція? Навряд чи, бо фінансове становище чернігівської емеритури духовенства і надалі залишалося складним, а іноді погіршувалося до критичної межі.

Третину членів каси Чернігівська емеритура не мала й через десять років, коли настав час виплати перших пенсій. Капітал каси, який на цей час мав становити близько 245 тис. руб., виявився значно меншим. Шукали вирішення проблеми, неодноразово в статут емеритальної каси вносилися поправки. Ухвалювали рішення примусово зобов'язувати усі парафії єпархії відраховувати до каси 3% від щорічного прибутку, але у 1896 р. відмовилися від цього податку. Натомість загальноєпархіальний з'їзд духовенства вирішив запровадити внесок від кожної парафії в розмірі 5 коп. з однієї десятини церковної ружної землі. Але й ці заходи не могли компенсувати нестачу коштів капіталу, аби він ефективно працював для каси.

Статут емеритальної каси духовенства Чернігівської єпархії 1899 р. кардинально вирішив на майбутнє питання з кількістю членів цієї фінансової установи²⁰. Відтепер геть усі причетники Чернігівської єпархії зобов'язувалися стати учасниками каси. Священники мали добровільно обрати розряд з 1-го по 3-ій, диякони і псаломники – з 3-го по 5-ий. Якщо хтось зволікав, його автоматично записували: священника – до 3-го

розряду, диякона – до 4-го, псаломника – до 5-го розряду²¹. За несвоєчасну сплату внесків накладалася пеня в розмірі 1 коп. за місяць на 1 руб. боргу. Обов'язкова (примусова) участь усіх штатних священно- і церковнослужителів різко збільшила і чисельність боржників. Комітет емеритальної каси у своїх звітах пропонував з'їзду духовенства єпархії звернутися до губернського казначейства щодо автоматичного вирахування внесків із заробітної платні причетників, але казначейство категорично відмовилося це робити²². Недоїмки по членських внесках, а також по сплаті 3% з доходу парафії, потім 5 коп. з десятини церковно-ружної землі так до кінця і залишилися невирішеною проблемою цієї фінансової установи.

Статут 1899 р. мав ще одну новацію: при емеритальній касі створювалося відділення для виплати одноразової допомоги вдовам та сиротам духовенства Чернігівської єпархії²³. Капітал, що накопичувався, згідно з «Уставом Отделения при Эмеритальной кассе для выдачи единовременных пособий вдовам и сиротам духовного звания Черниговской епархии», у подальшому називали також «Погребальной кассой». Усі штатні священно- і церковнослужителі єпархії обов'язково були учасниками погребальної каси, обравши добровільно будь-який один розряд з п'яти. Заштатні члени причту теж могли бути дійсними членами відділення. Внесок у погребальну касу становив за 1 розрядом – 5 руб., 2 р. – 4 руб., 3 р. – 3 руб., 4 р. – 2 руб., 5 р. – 1 руб. Його сплачували один раз на рік у січні. За несвоєчасну сплату передбачалася пеня у розмірі 1 коп. на місяць за 1 руб. боргу. У випадку смерті члена погребальної каси одноразова допомога через благочинного видавалася рідним померлого або (за їх відсутності) тим, хто за заповітом чи за рішенням благочинної ради організовував поховання. Розмір виплати становив 30 руб. на 1 руб. внеску. Кількість платіжних років не бралася до уваги. Обсяг прогнозованого капіталу погребальної каси за таким розрахунком забезпечував виплати у разі смерті близько 70 чоловік на рік. Статут погребальної каси передбачав: у разі значного (більш прогнозованого) нагромадження капіталу щорічні внески могли зменшуватися або взагалі припинятися. Перша одноразова виплата з погребальної каси була здійснена вже на початку 1900 р. вдові померлого священника Ганні Рачинській²⁴.

Ведення справ погребальної каси покладалося на членів комітету емеритальної каси, за що з'їзд духовенства Чернігівської єпархії визначав їм додаткову платню. Пункти про ведення документації, звітність, ревізії, щонайрідше один раз на п'ять років перегляд статуту погребальної каси були ідентичні з пунктами емеритальної каси. Фактично, обидві каси розрізнялися лише на папері, все інше було спільне, в тому числі й капітал. Саме ця обставина, неподільність капіталу, згодом викликала чимало нарікань з боку критиків цих фінансових установ. Так, ревізійна комісія 1901 р. зауважила у своєму звіті, що капітал на суму 635595 руб. 61 коп. не поділений між емеритальною і погребальною касами; визначити, котрій з них скільки належить, неможливо; плутанина виникає внаслідок одночасної сплати внесків по обох касах (на початку року), тому необхідно бодай у часі розвести цю процедуру²⁵.

Зауважимо, що різні відділення/каси при емеритальних касах духовенства (крім погребальної, взаємодопомоги, ошадна і навіть пожежна) існували і в інших єпархіях Російської православної церкви (далі – РПЦ). Хоча до початку ХХ ст. ще не скрізь були відкриті емеритальні каси духовенства²⁶. Там, де вони починали діяти, статuti укладалися автономно і по багатьох пунктах мали значні відмінності. Наприклад, в емеритальній касі духовенства Самарської єпархії учасники (священнослужителі і штатні працівники духовно-навчальних закладів) поділялися теж на 5 розрядів і сплачували відповідно 10, 8, 6, 4, 2 рублів на рік. За 10 років пенсія за розрядами становила відповідно: 60, 48, 36, 24 і 12 руб. на рік. Вдова отримувала половинну пенсію чоловіка; вдова з однією дитиною – $\frac{3}{4}$ пенсії, з двома дітьми – повну пенсію чоловіка. Капітал каси на 1 січня 1899 р. становив 610567 руб.²⁷ У емеритурі духовенства Курської єпархії усі священно- і церковнослужителі примусово були учасниками каси, а участь служителів духовно-навчальних закладів, консисторії і попечительств була не обов'язковою. Існувало 7 розрядів вкладників, які відповідно сплачували 60, 50, 40, 30, 20, 10 і 5 руб. на рік. Родина після смерті пенсіонера незалежно від свого складу

отримувала повну пенсію: вдова – до смерті або до виходу заміж, син – до вступу на посаду, але в усякому разі до виповнення 25 років, донька – до виходу заміж, до вступу на посаду, у разі ні того, ні іншого – пожиттєво. У 1898 р. учасників Курської емеритурки було 2469 чоловік. Обсяг капіталу становив 69000 руб.²⁸ А членами емеритальної каси Рязанської єпархії були виключно священно- і церковнослужителі. Священики вносили щорічно по 6 руб., диякони – по 4 руб., псаломники – по 2 руб. Учасники каси отримували право на пенсію вже через 6 років. Щодо капіталу цієї емеритальної каси, то він розподілявся на три частини: «основной или неприкосновенный», «пенсионный или оборотный» і «вспомогательный или запасной»²⁹. Тоді як, згідно зі статутом Полтавської єпархії, учасниками емеритальної каси, крім причетників, могли стати вчителі народних шкіл, які закінчили духовну семінарію і готувалися прийняти сан священника. Щорічні внески учасників поділялися на 6 розрядів від 2 до 10 руб. Крім того, від кожної церкви, в залежності від доходності, до каси відраховувалося до 10 руб. на рік. Пенсію учасники каси могли отримувати за штатом уже через п'ять років. Вона становила 35% від вкладеної суми. Через кожні наступні п'ять років участі в касі до пенсії додавалося 5%. Тобто пенсіонер з 10-річним стажем отримував 40% від вкладу, за 15 р. – 45% і т.д.³⁰

В емеритальну касу духовенства Московської єпархії, крім обов'язкової участі усіх штатних священно- і церковнослужителів, добровільно могли вступати службовці усіх духовних закладів єпархії та вчителі народних шкіл. Обов'язкові внески сплачувалися за десятьма розрядами, що обиралися будь-яким членом каси добровільно і коливалися від 100 руб. до 3 руб. на рік. Крім того, щорічно з кожної церкви відраховували 2% з податку на духовно-навчальні заклади і 1% – з оброчних статей. Передбачалися також добровільні пожертви до емеритальної каси. На початку ХХ ст. пенсії з емеритальної каси в Московській єпархії розраховувалися так: за 10 років вислуги на 1 руб. щорічного внеску нараховувалося 2 руб. пенсії, за 15 років – 3 руб., за 20 років – 4 руб., за 25 років – 5 руб. і т. д. до 50 років вислуги³¹.

Духовенство, вочевидь, добре усвідомлювало свої корпоративні інтереси. Відмінності статутів різних єпархій спонукали замислюватися над ефективністю пенсійної системи в тій чи тій єпархії. Критичний підхід до справи, на нашу думку, теж викликав недовіру духовенства Чернігівської єпархії до існуючої тут емеритальної каси. Очевидно, такий психологічний ефект від поінформованості можна зафіксувати і у духовенства інших єпархій. Чи можна визнати «найдосконалішим» статут емеритальної каси якоїсь єпархії? Навряд чи. Різноманітні єпархії РПЦ, вочевидь, мали різне підґрунтя економічного добробуту духовенства і всього причту. Хоча одна родова риса – бідність порівняно з іншими верствами – в цілому об'єднувала священно- і церковнослужителів РПЦ. Розбіжності в обсягах, видах, способах отримання коштів у різних регіонах імперії унеможливило створення єдиного для всієї РПЦ статуту емеритальної каси.

Характерною рисою всіх єпархіальних емеритальних кас було те, що учасники, які, згідно зі статутом, мали право вільно або напіввільно обирати розряд внесків, найчастіше обирали той, за яким сплачували до каси менше грошей, дарма, що і пенсія в такому випадку була меншою. Це є також підтвердженням того, що головною перепоною для щирого бажання причту брати участь в емеритальній касі була його бідність. Як наслідок, емеритальні каси духовенства (в тому числі в Чернігівській єпархії) мали фінансові проблеми через брак оборотного капіталу.

В усіх єпархіях по внесках до емеритальних кас спостерігалися борги. У Чернігівській єпархії щорічна чисельність боржників зазвичай становила 40 – 70 осіб. Їхні імена друкувалися в «Черниговских єпархіальних известиях». Логіка цієї ініціативи здається доволі проблематичною, бо оприлюднення прізвищ боржників, на нашу думку, мало ефект психологічного тиску і лише посилювало недовіру до фінансової установи.

На початку ХХ ст. намітився дефіцит з подальшим банкрутством емеритальної каси Чернігівської єпархії. Темпи збільшення чисельності вкладників поступалися зростанню чисельності пенсіонерів. До того ж вийшов термін 20-річних пенсіонерів,

наблизився час 25-річних, а незабаром необхідно було виплачувати і найвищі 30 – 35-річні пенсії.

Слід було вживати кардинальних заходів для її порятунку. Знову тривали дискусії, робилися пропозиції. Зокрема, пропонувалося зменшення розмірів пенсій, адже вони перевищують пенсії, встановлені статутами емеритальних кас у багатьох інших єпархіях. На думку критиків, за такого становища не може фінансова установа ефективно працювати, коли, наприклад, вкладник сплатив внески протягом десяти років у розмірі 150 руб., а отримує щорічну пенсію 100 руб. протягом десятка років або, сплативши 375 руб. упродовж 25 років, отримує щорічно 250 руб. теж тривалий час³². Справді, для порівняння у Московській єпархії, де учасники тамтешньої емеритальної каси робили внески за десятьма розрядами, 1-ому розряду в Чернігівській єпархії (15 руб./рік) з такою ж сумою внеску відповідав 7-ий розряд. Однак, згідно з московським статутом, пенсіонер з 25-річним стажем мав отримувати 57 руб. 15 коп. на рік, за 10 років пенсія становила 30 руб. на рік³³.

Критики чернігівського статуту емеритальної каси пропонували також збільшити терміни для отримання пенсій (наприклад, видавати вищу пенсію лише за 50 років служби), зменшити удвічі пенсії вдовам, які отримували повну пенсію померлого чоловіка, підвищити пеню за несвоєчасну сплату внесків і т.д.

Зауважимо, що радники нововведень, реально спрямованих на зміцнення фінансової дисципліни і підвищення фіскальної стійкості емеритальної каси, не помітили одну доволі важливу і шкідливу (з психологічного погляду) обставину. Справді, з формального погляду і розрахунку статутом емеритальної каси декларувалася і на практиці впроваджувалася логічна (демократична) норма – хто більше платить внесків, той отримує і більшу пенсію. Зрозуміло, що «стартові» фінансові можливості внаслідок об'єктивних і суб'єктивних обставин у духовенства були різними, як було різним міське та сільське духовенство, існували багаті й бідні парафії, спадщина, кількість дітей тощо – все це впливало на фінансову спроможність кожної окремої родини. Але членські внески були лише частиною надходжень для формування всього капіталу каси. Без щорічного внеску єпархіального свічкового заводу в обсязі 8 тис. руб. Чернігівська емеритальна каса просто не могла існувати. Збирався також податок з кожного парафіяльного причту по 5 коп. з десятини землі, що перебувала у власності парафії. Траплялись і передбачені уставом так звані «разные случайные пожертвования». В усіх редакціях статуту незмінним залишалось положення, що пенсійний капітал формується з відсотків усіх цих грошових надходжень і з відсотків на накопичені відсотки основного капіталу. Таким чином, функціонування, ефективність (стійкість) фінансової установи залежали від багатьох факторів, що існували, виникали, зникали в економічній сфері Чернігівської єпархії в цілому. Але, хто міг сплатити особистий внесок по більшому розряду, в будь-якому випадку зрештою вигравав і, навпаки, бідного вкладника завжди очікував зворотний результат.

Новий устав Чернігівської емеритальної каси 1904 р.³⁴ урахував деякі з висловлених пропозицій, як, скажімо, половинна пенсія вдів. Були запроваджені нові тарифи внесків і встановлені інші розміри пенсій:

Розряди	Внески руб./ рік	Пенсія руб./ рік за 25 років	Пенсія руб./ рік за 20 років	Пенсія руб./ рік за 15 років	Пенсія руб./рік за 10 років
1	30	240	190	140	90
2	24	192	152	112	72
3	18	144	114	84	54
4	12	96	76	56	36
5	6	48	38	28	18

Отже, якщо мінімальна вислуга років для отримання пенсії залишилася незмінною – 10 років, то повна пенсія встановлювалася на межі 25 років³⁵. Скорочення терміну вислуги повної пенсії, очевидно, було компромісом у питанні зменшення обсягу

пенсії, хоча критики статуту наполегливо рекомендували для вислуги повної пенсії підняти планку аж до 50 років³⁶.

Але і надалі проблеми не полишали чернігівську емеритуру. Стало ясно і очевидно, що і зобов'язання геть усіх священнослужителів стати членами каси, і збільшення їх кола за рахунок осіб, так чи інакше причетних до духовного відомства, інші превентивні заходи не вирішують проблему в цілому. На межі 30-ої річниці існування емеритальної каси духовенства Чернігівській єпархії дедалі гучніше лунали пропозиції про колективне клопотання перед Св. Синодом та урядом Російської імперії, що мав би державними субсидіями підтримати духовну емеритуру, як він це робив для інших відомств, наприклад, надаючи для військової емеритури щорічно 1200000 руб. Але царська влада в останній період свого існування, вочевидь, не надавала того значення духовенству, яке воно по праву мало у суспільстві, що вважалося релігійним.

Тим часом спливав черговий п'ятирічний термін дії статуту емеритальної каси духовенства Чернігівської єпархії. Згідно зі звітами комітету, продовжувалася негативна тенденція. Так, на початок 1908 р. загальний залишок коштів (готівка, відсотки, цінні папери) каси становив 871302 руб. 4 коп. Усіх учасників емеритури в Чернігівській єпархії налічувалося 2291 чол., але по розрядах розподілялися, як завжди, показово: по 1 р. – 857 чол., 2 р. – 50 чол., 3 р. – 337 чол., 4 р. – 184 чол., 5 р. – 863 чол.³⁷ Це означає, що лише третина служителів духовного відомства єпархії могла сплачувати внески за вищим розрядом і сподіватися на отримання високої пенсії. Третина духовенства через безвихідь обирала нижчий для себе третій розряд, а причетники масово записувалися в останній, п'ятий розряд. Чистий прибуток каси йшов на спад. Протягом 1907 р. чисельність вкладників зменшилася на 128 чол. Третина з них (32 чол.) померла чи пішла на службу в інші відомства, тобто забрала свої внески, залишивши, згідно зі статутом, у касі відсотки на них. Але дві третини (96 чол.) вийшли за штат, а значить, мали отримувати пенсію. Усіх пенсіонерів у Чернігівській єпархії налічувалося 685 чол., до 1909 р. їх було уже 736 чол., тоді як чисельність вкладників зменшилася і становила 2266 чол. Наступного року на пенсію вийшло 66 чол., а 15 пенсіонерів померло.³⁸

Іншими словами, не заглиблюючись у бухгалтерію, ситуацію можна пояснити простіше. Чисельність пенсіонерів у Чернігівській єпархії невпинно зростала, наближаючись до половинної цифри усіх вкладників каси. Причому минув 25-річний строк існування духовної емеритури в Чернігові, а відтак, люди з повною (вищою) пенсією прибували і прибували. Розширити коло вкладників фактично було неможливо, адже штати причтів залишалися незмінними.

Опрацювання проекту нового статуту емеритальної каси духовенства Чернігівської єпархії з 1908 р. затягнулося. Лише в 1910 р. він був надрукований в єпархіяльному журналі для ознайомлення³⁹ і викликав хвилю критики, але не за радикальні (концептуальні) нововведення, а по суті, за консервацію старих положень. Було не зрозуміло, яким чином кардинально збільшити кошти каси. Як фінансовий резерв розглядали добровільні пожертви з боку заможного духовенства. Але, аналізуючи звітну документацію, священник Григорій Кучеровський скепсис з цього приводу ілюстрував цифрами, вказуючи, що за минулий рік лише 14 благочинних єпархій внесли зібрані в підлеглих парафіях кошти, а 52 – нічого не представили, в тому числі і причт Чернігівського кафедрального собору⁴⁰. Це був очевидний натяк на те, що заможніше духовенство не поспішає робити внески до каси. На цей закид голова комітету каси Михайло Васютинський відповів лише тим, що підкреслив добровільність добровільних внесків⁴¹. Розгорілася дискусія, яка часом перетворювалася на різкі взаємні звинувачення⁴². Зрештою, одні вже не чули інших, хоча настрої критиків існуючої єпархіяльної емеритури можна зрозуміти бодай за таким неначе криком душі: «Если земские работники: учителя и служащие в земствах по вольному найму совершенно освобождены от взносов в Эмеритальную кассу за счет земских сумм, то чем же мы, духовные, хуже земских работников? Будем надеяться, что не останемся и мы без сторонней помощи»⁴³.

Небажання бути членом каси під примусом і песимізм щодо її функціонування

виражали і на місцях, що відобразилося, зокрема, у діловодному листуванні між комітетом каси, благочинними і священниками. Так, на звороті власної розрахункової книжки священник с. Рожнов Остерського повіту Михайло Шкуратов залишив промовисту резолюцію: «С прискорбием получаю уведомление об ошибке только через 12 лет и даже 14 лет, рад бы был совершенно не участвовать в Эмеритальной кассе, чем уплачивать такую пеню»⁴⁴.

Очевидно, вихід з тупикової ситуації пролягав у напрямку здобуття нових джерел для поповнення і фінансової стабілізації каси. Оскільки прямих дотацій з боку держави на ці потреби не виділялось, то єпархіальне духовенство (керівництво) мусило самотужки шукати резерви на місцевому рівні. Підприємницька діяльність церкви в наш час у суспільстві осуджується як «єресь» і «злочин». Але який інший шлях до економічного зміцнення церковно-єпархіальних структур в умовах тогочасного синодального (в усьому залежного від держави) існування можна було віднайти?

Призначення у 1911 р. на чернігівську кафедру правлячим архієреєм єпископа Василя (Богоявленського) стало поворотним пунктом у історії Чернігівської єпархії початку ХХ ст. Владика Василій мав яскраво виражені адміністративно-організаторські й підприємницько-господарські здібності⁴⁵. На його рахунок низка освітніх, місіонерських, просвітницьких, видавничих ініціатив та проектів. Але усі вони так чи інакше могли реалізовуватись на практиці за наявності доволі значних коштів. Ніколи раніше Чернігівська єпархія не досягала подібного рівня комерціалізації. Беручка вдача єпископа (з 1916 р. архієпископа) Василя (Богоявленського) акурат пасувала епосі загального карколомного економічного зростання.

У 1913 р. Св. Синодом був затверджений і набув чинності новий статут емеритальної каси і відділення (погребальної каси) духовенства Чернігівської єпархії⁴⁶. Значних правок він не містив. Крім причтів православних церков, до участі в касі зобов'язувалися причти єдиновірських церков. З'явилися нові статті прибутку каси: 1 руб. з кожного проданого пуду свічок з єпархіальних свічкових заводів (архієпископ Василій зрештою монополізував продаж свічок у єпархії), 1% зі штатного жалування усіх учасників каси, «взносы от наблюдающих за праздными священническими местами по 1 руб. в месяц и от причтов за праздные диако́нские места по 50 коп. в месяц», по 5 руб. за отримання нагороди. Збільшилися розміри традиційних внесків. Так, за десятину церковноружної землі причт сплачував 10 коп. Розміри внесків старих членів каси залишалися незмінними, а для нових, необов'язкових – підвищувалися. Розміри пенсій по всіх розрядах і термінах (10, 15, 20, 25 років) залишалися теж незмінними. Вдова і діти отримували пенсію на засадах попереднього статуту, але право на пенсію мали лише ті діти, які народилися під час проходження батьком служби саме в Чернігівській єпархії!

Очевидно, нові норми статуту вплинули на фінансову стабільність емеритальної каси, але вирішальна роль у цьому належала все-таки владіци Василю і його організаційній енергії. Навіть критично налаштована обер-прокурорська ревізія Св. Синоду навесні 1917 р., яка була спеціально призначена для розслідування діяльності вже відстороненого від обов'язків Чернігівського архієпископа, відзначила позитивні зрушення в діяльності місцевої емеритальної каси⁴⁷. На 1 січня 1917 р. в ній було 1176049 руб. 3 коп.⁴⁸ Місцеві опоненти архієпископа Василя звинувачували у порушенні статуту, коли він із сум емеритальної каси позичив 60 тис. руб. на будівництво 2-го єпархіального жіночого училища. Апелювали до § 7 статуту, де зазначалося, що «суммы Эмеритальной кассы составляют собственность духовенства Черниговской епархии и не под каким видом не могут быть употреблены ни на какой предмет, кроме пенсий, а так же не могут быть выдаваемы в ссуду кому бы то ни было и не под какие гарантии»⁴⁹. Але в статуті був і § 51, яким передбачалося, за погодженням зі з'їздом духовенства єпархії діяти «по указаниям Преосвященного в непредвиденных случаях»⁵⁰. Але в цілому матеріали юридичного (не канонічного) розслідування діяльності «монархічно налаштованих» архіпастирів «революційним» обер-прокурором суттєво не додають до розуміння досліджуваної проблеми. Зрозуміло, що навіть беручка вдача Чернігівського архієпископа Василя (Богоявленського) не могла переламати,

бодай на регіональному рівні, ситуацію у матеріальному (пенсійному) забезпеченні духовенства. Для цього треба було зламати увесь синодальний (імперський) устрій.

Таким чином, існування емеритальної каси духовенства Чернігівської єпархії в другій половині XIX – на початку XX ст. засвідчує не надто вдалий досвід подібного пенсійного забезпечення. Основними причинами цього були недовіра духовенства до емеритури і, за влучним зауваженням тогочасного дослідника, «нежелание жертвовать немногим верным в пользу много сомнительного»⁵¹. Духовенство переймалося щоденним виживанням і в масі своїй не зазірало у далеке майбутнє. Молоде покоління прагнуло переходити в інші суспільні стани, шукало кращої долі, працюючи в інших сферах. Емеритальна каса духовенства, заснована за становим принципом, часто-густо виявлялася фіскально не спроможною забезпечити старість тих, кого тогочасна імперська влада вважала служителями держави, але недостатньо робила для підвищення їхнього матеріального становища.

1. *Модзалевский В.* Старинные договоры священника с прихожанами. (К истории русско-южного прихода) // Вера и жизнь. – 1912. – № 10. – С. 58 – 68; № 12. – С. 40 – 48; № 13. – С. 46 – 52; *Лучицкий И.* Договоры прихожан со священниками в старой Малороссии // Киевская старина. – 1901. – № 1. – С. 115 – 121; *Горленко В.* Договор священника с прихожанами сто лет назад // Киевская старина. – 1893. – № 11. – С. 325. *Лазаревский А.* Договор прихожан с причтом о замене платы за требоисполнение определенным жалованием, 1834 г. // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1896. – Т. 3. – С. 148 – 154.

2. *Тарасенко О.Ф.* «Одобрение»: до історії церковно-юридичних практик у Чернігівській єпархії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // СЕМІНАРІУМ. Історія Церкви та церковно-історичної науки. – Чернігів, 2008. – Вип. 1. – С. 82 – 91; *Він же.* До історії церковно-юридичних практик у Чернігівській єпархії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: призначення парафіяльних священників // Болховітнівський щорічник 2008. – К., 2009. – С. 150 – 153.

3. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1876 г. // Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4949. – Арк. 5.

4. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1877 г. // ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4957. – Арк. 3 зв.

5. Устав о пенсиях и единовременных пособиях. 6 декабря 1827 г. // ПСЗ. Собр. II. – СПб., 1830. – Т. 2. – С. 1032 – 1044 (№ 1592).

6. *Кульчицкий А.В.* История пенсионного обеспечения россиян: 1827 – 1917 гг. // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. – 2008. – № 35 (76). – Т. 1. – С. 199 – 204; *Его же.* История пенсионного обеспечения россиян за 1827 – 1917 гг. / Автореферат дис. канд. іст. наук. – Курск, 2011. – 23 с.

7. ПСЗ. Собр. II. – СПб., 1866. – Т. 41. – С. 1032 – 1044 (№ 43288).

8. Очевидно, термінологічне непорозуміння спонукало в деяких сучасних публікаціях і дисертаційних дослідженнях, присвячених дореволюційній історії єпархіальних структур на українських територіях, розглядати емеритальні каси духовенства як частину благодійницької діяльності церкви. Попри справедливую критику «імперського періоду» за антиканонічну церковну політику, зауважимо, що власті Російської імперії разом зі Святійшим Синодом, тим паче духовенство на місцях, і гадки не мали вважати «емеритуру» благодійництвом ані у християнському, ані в сучасному комерціалізованому розумінні цього слова.

9. *Пучковский Е., свящ.* О составлении эмеритальной кассы для духовенства Черниговской епархии в 1864 – 1867 гг. // Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1875. – № 13. – Часть неофиц. – С. 390.

10. *Соколов П., свящ.* О комитете эмеритальной кассы // ЧЕИ. – 1875. – № 14. – Часть неофиц. – С. 439 – 446.

11. *Борзаковский Д.* К вопросу об учреждении эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1875. – № 15. – Часть неофиц. – С. 471 – 487.
12. *Буримов И., свящ.* Проект учреждения эмеритальной кассы в Черниговской епархии на новых началах // Черниговские епархиальные известия. – 1875. – № 14. – Часть неофиц. – С. 433 – 439.
13. *С.П.С.* От комитета Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии // Прибавление к ЧЕИ. – 1881. – № 43. – С. 776.
14. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1876 г. // ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4949. – Арк. 20 зв.
15. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1879 г. // ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4959. – Арк. 23 зв.
16. Отчет Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1880 и 1881 гг. // Прибавление к ЧЕИ. – 1882. – № 13. – С. 222.
17. Журнал комитета Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии 1882 года // Прибавление к ЧЕИ. – 1882. – № 13. – С. 223 – 224.
18. *Сахновский Ф., свящ.* Об операции Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии // Прибавление к ЧЕИ. – 1882. – № 27. – С. 522 – 531.
19. *Васютинский М., свящ.* (голова Комитету). Конверсия процентных бумаг Черниговской Эмеритальной кассы духовенства // Прибавление к ЧЕИ. – 1891. – № 5. – С. 213 – 216.
20. Устав Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1899. – № 22. – Часть офиц. – С. 585 – 598.
21. ЧЕИ. – 1899. – № 22. – Часть офиц. – С. 585.
22. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 7. – Спр. 20. – Арк. 7 – 8.
23. Устав Отделения при Эмеритальной кассе для выдачи единовременных пособий вдовам и сиротам духовного звания Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1899. – № 22. – Часть офиц. – С. 598 – 601.
24. Акт ревизионной комиссии по Эмеритальной кассе духовенства // ЧЕИ. – 1900. – № 14. – Часть офиц. – С. 341.
25. Акт ревизионной комиссии по Эмеритальной кассе духовенства // ЧЕИ. – 1901. – № 17. – Часть офиц. – С. 587.
26. *Мышцын В.Н.* Эмеритальные кассы духовенства // Богословский вестник. – 1900. – Т. 1. – № 4. – С. 731 – 754.
27. Там само. – С. 732 – 733.
28. Там само. – С. 734.
29. Там само. – С. 735.
30. Там само. – С. 737.
31. Там само. – С. 738.
32. *М.В.* Некоторые соображения по возбужденному вопросу об уменьшении пенсионных выдач из Эмеритальной кассы духовенства // Прибавление к ЧЕИ. – 1901. – № 17. – С. 610.
33. *Белоголова Ю.И.* Приходское духовенство и крестьянский мир в начале XX века (по материалам Московской епархии). – М., 2010. – С. 75 – 76.
34. ЧЕИ. – 1904. – № 19. – Часть офиц. – С. 754 – 769.
35. ЧЕИ. – 1904. – № 19. – Часть офиц. – С. 759.
36. *М.В.* Некоторые соображения по возбужденному вопросу об уменьшении пенсионных выдач из Эмеритальной кассы духовенства // Прибавление к ЧЕИ. – 1901. – № 17. – С. 613.
37. Отчет о движении сумм Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1807 г. // ЧЕИ. – 1908. – № 19. – Часть офиц. – С. 714.
38. Отчет о движении сумм Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1808 г. // ЧЕИ. – 1909. – № 18. – Часть офиц. – С. 682 – 693.
39. ЧЕИ. – 1910. – № 10. – Часть неофиц. – С. 237 – 249.
40. *Кучеровский Г., свящ.* Заметка по делам эмеритуры // Прибавление к ЧЕИ. – 1910. – № 7. – С. 259 – 260.

41. *Васютинский М., свящ.* По поводу «Заметки по делам Емеритуры» // Прибавление к ЧЕИ. – 1910. – № 9. – С. 343 – 344.
42. Дискусію можна простежити, орієнтуючись за: Періодичні видання Чернігівської єпархії: «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» (1096 – 1911), «Вера и Жизнь» (1912 – 1917): Бібліографічний покажчик / Упор. *О.Ф. Тарасенко*. – Чернігів, 2003.
43. *Кучеровский Г., свящ.* Еще несколько слов по вопросу об эмеритуре // Прибавление к ЧЕИ. – 1910. – № 21. – С. 761 – 762.
44. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 9. – Спр. 72. – Арк. 12 зв.
45. Див.: *Потій Н., Тарасенко О.* Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 46 – 55.
46. Устав Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии, утвержденный определением Св. Синода от 15 ноября-4 декабря 1913 г. // Вера и жизнь. – 1914. – № 8-9. – Часть офиц. – С. 248 – 268.
47. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 796. – Оп. 204. – Спр. 177. – Арк. 11 – 11 зв.
48. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 204. – Спр. 177. – Арк. 168 зв. – 169.
49. Вера и жизнь. – 1914. – № 8-9. – Часть офиц. – С. 249.
50. Вера и жизнь. – 1914. – № 8-9. – Часть офиц. – С. 260.
51. *Мышцын В.Н.* Эмеритальные кассы духовенства // Богословский вестник. – 1900. – Т. 1. – № 4. – С. 741.

Статья посвящена опыту регионального сословного пенсионного самообеспечения – истории создания и функционирования эмеритальной кассы (позднее созданной и присоединенной к ней погребальной кассы) духовенства Черниговской епархии.

Ключевые слова: Черниговская епархия, духовенство, пенсионное обеспечение, эмеритальная/погребальная касса.

The article focuses on the experiment of the regional class pension self-sufficiency: the history of establishment and functioning of the Emeritus Fund (and the Mortuary fund, which was formed and added later) of Chernihiv Eparchy clergy.

Keywords: Chernihiv Eparchy, clergy, pension provision, the Emeritus/Mortuary Fund.

